बभूव आसचकार चक्रे । कर्त्र्यते अकर्त्रि—अकर्त्रिषाताम्—अकर्त्रयिषाताम् । प्रनिकर्त्रयति । क्त कर्त्रितः ।

कर्त्रभिप्राय पु० कर्त्तारमभिप्रैति संबध्नाति अभि+प्र+इण—अण् उप०स०।१कर्त्तृसम्बन्धिनि । "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा० । अत्र क्रियाफलस्वरूपञ्चास्माभिःशब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा ।

"स्वरितञिद्धातूत्तरतङः कर्तृगामिन्येव सति क्रियाफले कर्तृवाचकत्वं नान्यथा तत्र फलञ्च न धातूपस्थाप्यं जानात्यादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्तृनिष्ठतया सर्व्वदैव जानीते इत्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यादेरपलापापत्तेश्च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः । नापि क्रियाजन्यवेतनदक्षिणादिरूपलाभादि गौणं फलमिह विवक्षितं तथा सति सूदादेस्तादृशफलवत्त्वेन सूदः पचते ऋत्विजो यजन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः । किन्तु फलतीतिव्युत्पत्त्या प्रयोजनापरनामकक्रियाजन्यतृप्तिस्वर्गादिरूपमेव मुख्यं फलं ग्राह्यं यथोक्तं हरिणा "यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति"। प्रसिद्ध्यर्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः पाकादयःतासां पचादीनां प्रधानं फलं तदित्यर्थः फलस्य प्राधान्यञ्चेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य तस्य सुखादिष्वेव सत्त्वेऽपि क्वचित् साक्षात्सुखादिरूपप्रयोजनालाभे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् तेन "अपाद्वदः"पा०इत्यादिसूत्रविहिततङः सुखादिरूपमुख्यप्रयोजनाभावेऽपि कर्तृवाचकत्वम्" ।

कर्त्तुरभिप्रायो यत्र । २कर्त्तुरभिप्रायविषये त्रि० उक्तपाणिनिसूत्रस्य "आत्मनेपदमपि कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वेनेति"शब्दचि० व्याख्यानात्तदर्थता अत एव पा० सूत्रस्योभयार्थता । तदेतत्शब्द० प्र०विवृतं यथा "अत्रोभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्तृनिष्ठं तत्रात्मनेपदं यत्र च कर्तृभिन्ननिष्ठं तत्र परस्मैपदं साधु "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले"इति सूत्रेण कर्त्तारमभिप्रैति सम्बध्नातीति व्युत्पत्त्या कर्तृसम्बद्धे क्रियाफल एवात्मनेपदस्य विधानात् । अतएव "स्वरिज्ञिण्ण्यन्तधातूनां कर्तृनिष्ठे क्रियाफले । आत्मनेपदमुद्दिष्टं तदनिष्ठे पदान्तरम्"इत्यापिशालीयाः पठन्ति । तदनुसृत्यैव दानादिस्थले स्वगते फले ददे इत्येवं, परगते तु ददानीत्येव वाक्यं प्रयुञ्जते वृद्धाः । "स्वर्गकामोयजेत"इत्यादौ च सामान्यतः श्रुतमपि फलं कर्तृनिष्ठमेव "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति" मीमांसयोत्सर्गतस्तथा कल्पमादिति प्राञ्चः । चिन्तामणिकृतस्तु यत्र क्रियाफले कर्त्तुरभिप्रायइच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति सूत्रार्थस्तेन याजकाद्यैर्दक्षिणादिलाभेच्छयैव यागादिकरणे यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मैपदम् । परगतस्यापि यागादिफलस्येच्छया तत्करणे तु यजन्ते याजकाइत्यादिकः साधुरेव प्रयोगोऽतएव "पितृस्वर्गकामः पुष्करिण्या यजेत" इत्यादावप्यात्मनेपदम् "धनकामोगणपतिं मुक्तिकामोऽर्च्चयेद्धरिम्" इत्यादौ च परस्मैपदं सङ्गच्छते" इत्याहुः । [अकर्द्दीत् चकर्द प्रनिकर्दति ।

कर्द्द कुत्सितरवे उदरशब्दे च भ्वा०पर०अक०सेट् । कर्द्दति

कर्द्द पु० कर्द्द—अच् । कर्द्दमे । शब्दर० ।

कर्द्दट पु० कर्द्दं कर्द्दमं कारणत्वेनाटति प्राप्नोति अट—अच् ६त० शक० । १करहाटे पद्मकन्दे २कर्द्दमगन्तरि त्रि० । मेदि० । कर्द्द—अटन् । ३पङ्के पु०मेदि० ।

कर्द्दन न० कर्द्द—भावे ल्युट् । उदरशब्दे हेमच० ।

कर्द्दम पु० कर्द्द—अम । (कादा) १पङ्के अमरः । "सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्द्दमान्"रघुः । करणे अम । २पापे उणादिकोषः । तस्य कुत्सितशब्दहेतुत्वात्तथात्वम् । ३मांसे न० शब्दचि० । तत्सेवने हि उदरशब्दोजायते इति तस्य तथात्वम् । कर्दमश्छाया कारणत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् । ब्राह्मणेश्छायाजाते ४प्रजापतिभेदे । "छायायाः कर्द्दमोजज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः" भाग० ३,१२,१४,"प्रजाः सृजेति भगवान् कर्द्दमो ब्रह्मणोदितः। सरस्वत्यास्तपस्तेपे सहस्राणां समा दश । ततः समाधियोगेन क्रियायोगेन कर्द्दमः । संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम्" भाग०३,२१,अष्टमश्लोकादौ। ततः कपिलस्य प्रादुर्भावोवर्णितः । तन्नामनिरुक्तिः" ब्रह्मवै० पु०ब्र०ख० दर्शिता यथा । "वेदेषु कर्दमः शब्दश्छायायां वर्त्तते स्फुटम् । बभूव कर्दमाद्बालः कर्दमस्तेन कीर्त्तितः"। तेन ५छायायामपि । ततः ऋश्यादि०चतुरर्थ्यां क । कर्दमक पङ्कसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० कर्दमोजातोऽस्य तारका० इतच् । कर्दमित जातकर्दम त्रि० । अर्श० मत्वर्थे अच् । कर्दम ६कर्दमयुक्ते त्रि० । काश्या०चतुरर्थ्यां ठञ् ञिटौ कार्दमिक कर्दमसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ठञि स्त्रियां ङीप् । मत्वर्थे इनि कर्द्दमिन् पु०तद्युक्ते त्रि० मुद्गवृक्षे पु० वैद्य० तस्य कर्दमसमीपजातत्वात्तथात्वम् । पृषो० कर्द्दमीत्यपि तत्रार्थे ।

कर्द्दमक पु० कर्दमे कायति प्रकाशते कै-क । शालिभेदे,